

ВІДГУК

**офіційного опонента на дисертацію Сахарової Катерини Олександрівни
«Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у
трансформаційному соціумі», подану на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук зі спеціальності 19.00.05 – соціальна
психологія; психологія соціальної роботи**

Проблема насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі стає однією з найактуальніших у науці та соціальній психології зокрема, що пов'язано з віртуалізацією сучасного життя, зростанням його непередбачуваності та емоційності тощо. При цьому далеко не завжди людина здатна успішно адаптуватися до цих надвимог і нових умов. Така поведінка може бути спрямована на зміну ситуації або пристосування до неї, що обумовлено соціальними уявленнями особистості, операційним засобом формування і транслювання яких є свідомість та самосвідомість. Водночас, складність і багатогранність функціонування сучасного соціуму, як динамічного соціального утворення, зумовлює гостру потребу в розвитку потенціалу особистості для її конструктивного життєіснування і життєздійснення із можливістю запобігання проявам насильницької поведінки. Отже, з погляду на зазначене актуальність обраного Сахаровою К.О. напряму дослідження соціально-психологічних засад насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму не викликає сумніву.

Крім того, ґрунтовне вивчення тексту дисертації та представленого реферату, праць здобувачки, опублікованих за її темою, дає підстави констатувати, що актуальність напряму наукового пошуку обґрунтована доволі аргументовано. Вона визначається, насамперед, небезпечністю насильницької поведінки особистості в її життєвому та професійному шляху. Повною мірою це стосується різновікових категорій досліджуваних та різноманітності проявів такої поведінки.

Основні методологічні позиції дослідження викладено авторкою аргументовано та коректно. Чітко визначено об'єкт, предмет і мету

дослідження, а також наукові завдання, які потрібно виконати для її досягнення. Методи дослідження цілком адекватні поставленим завданням та в своїй єдності надають можливість їх системного вирішення.

Надійність і вірогідність результатів дослідження забезпечена методологічною обґрунтованістю вихідних положень, критичним аналізом стану досліджуваної проблеми, використанням широкої літературної бази (600 джерел) та комплексу взаємопов'язаних методів наукового пізнання, репрезентативністю вибірки, поєднанням кількісних та якісних методів аналізу даних.

Наукова новизна отриманих Сахаровою К.О. результатів дослідження полягає у тому, що вперше на основі комплементарних наукових підходів (системно-інтегративного, структурно-функціонального, контекстуального) наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки (аб'юз, газлайтинг, гостинг, маніпуляція, емоційний шантаж, цілеспрямована ізоляція, сталкінг, кіберпереслідування, аутинг, віктимблеймінг, вербальна агресія, публічне приниження, пасивна ворожість та ін.); артикуляцію викликів трансформаційного соціуму (хронічного стресу і травми як каталізаторів агресії; соціальної напруги та дискримінації; радикалізації суспільства в умовах колективної травми) та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму з обґрунтуванням авторської концепції «триярусного захисного середовища».

Дослідницею розкрито соціально-психологічну специфіку насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі через: вивчення агресії як предиктора насильницької поведінки та аналіз тригерів її прояву і гальмування; визначення ролі стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; дослідження проявів насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі; аналіз

особливостей насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнення соціально-психологічних чинників насильницької поведінки у трансформаційному соціумі за рівнями впливу (індивідуальним, сімейним, міжособистісним, шкільним/освітнім, культурним/ціннісним, суспільним/соціальним, а також на рівні громади).

Схвальної оцінки заслуговує розкриття Сахаровою К.О. методологічних і змістовно-процесуальних засад інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, заснованої на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування, яку становили діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формульвальний) та моніторинговий етапи, з залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік, та визначено основні складові її ефективного реалізації.

У *першому розділі* дисертації «Теоретико-методологічні підходи до вивчення проблеми насильницької поведінки особистості» авторкою наведено інтерпретаційний потенціал концепту «насильницька поведінка особистості»; здійснено систематизацію наукових підходів до проблеми насильницької поведінки особистості як предмету міждисциплінарного дослідження; проведено соціально-психологічний аналіз сутності, типології та форм насильницької поведінки особистості.

Дисертанткою проведено ґрунтовний теоретико-методологічний аналіз підходів до вивчення проблеми насильницької поведінки особистості у науковому просторі, який показав, що її розглядають як умисне застосування фізичної сили або влади, дійсне у вигляді загрози, спрямованої проти себе, проти іншої особи, групи осіб або громади, результатом якої є (або є високий ступінь імовірності цього) психологічна травма, тілесні ушкодження, відхилення в розвитку, різного виду збитки тощо. За результатами міждисциплінарних досліджень авторкою констатовано, що прихованим чинником насильницької поведінки є потреба позбавитися психологічної,

фізичної та економічної залежності, яку відчуває, переживає (можливо й не усвідомлює) людина-кривдник (насильник) від іншої людини (чи людей), проти якої й спрямовані насильницькі дії. Звідси мета насильницької поведінки – підкорити своїй волі іншу людину/людей і у такий спосіб позбавитися відчуття залежності, відчувати себе володарем, піднятися над ситуацією. Дослідницею з'ясовано, що серед провідних рис насильника (кривдника) виокремлюють високу агресивність, прагнення самоствердитися, захопленість собою, відсутність співчуття, екстернальність, а суттєвим у психології насильника вважається особистісна та соціальна незрілість, залежність, що є якостями, протилежними тим, котрі притаманні самоактуалізованій особистості, здатній прислуховуватися до себе, бути незалежною і брати на себе відповідальність у ситуаціях вибору.

Проведена Сахаровою К.О. систематизація наукових поглядів на проблему дослідження дозволила підкреслити складність, суперечливість і недостатню концептуальну розробленість сутнісно-змістових характеристик насильницької поведінки особистості, а також виділити головні напрямки вивчення процесу її запобігання в умовах трансформаційного соціуму, в основі яких лежить специфіка завдань дослідження.

У *другому розділі* дисертації «Концептуалізація проблеми дослідження насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» авторкою наведено концептуальне соціально-психологічне обґрунтування дослідження проблеми насильницької поведінки особистості через її розкриття як соціально-психологічного феномену у дискурсі рольових моделей особистості та різноманіття форм такої поведінки; артикуляцію викликів трансформаційного соціуму та їх вплив на прояви насильницької поведінки; актуалізацію стратегій попередження та корекції насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

Дисертанткою обґрунтовано авторську концепцію «триярусного захисного середовища» (ТЗС), яка пропонує розглядати етико-психологічні стандарти організаційного середовища як регулятивну систему, що функціонує на трьох взаємопов'язаних рівнях: інституційному, соціально-груповому та особистісно-

рефлексивному. Це дозволяє інтегрувати в систему захисту від насильницької поведінки правил, колективних норм психологічної безпеки та етичну зрілість керівника, що підкріплюються стійкими соціально-груповими нормами та високим рівнем особистісно-рефлексивної культури керівної ланки в цілому. Сахаровою К.О. наголошено на ролі свідків та феномені «неформального соціального нагляду», як критичного проксимального фактору стримування агресії, де зміна суб'єктивних норм колективу та підвищення відчуття поведінкового контролю здатні ефективно нейтралізувати вертикальне переслідування.

Концептуальне соціально-психологічне обґрунтування авторкою проблеми дослідження було покладено в основу проведення емпіричного вивчення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості в умовах трансформаційного соціуму.

У *третьому розділі* дисертації «Емпіричне вивчення соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» дисертанткою проведено дослідження агресії як предиктора насильницької поведінки та проаналізовано тригери її прояву і гальмування; визначено роль стресорів сімейного та освітнього середовища у формуванні ризиків насильницької поведінки особистості; досліджено прояви насильницької поведінки особистості в організаційному середовищі та проаналізовано особливості насильницької поведінки у цифровому середовищі в умовах трансформаційного соціуму; узагальнено соціально-психологічні чинники насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі.

Авторкою обґрунтовано, що життєздатний альтернативний підхід до розуміння функції агресії полягає в тому, щоб локалізувати агресивні акти в трьох вимірах: ступінь, в якому мета полягає в заподіянні шкоди жертві, порівняно з вигодою для агресора; рівень присутніх ворожих чи збуджених емоцій; ступінь, з якою агресивний акт було продумано.

Дослідницею уточнено визначення поняття насильницької поведінки в сім'ї, як дії або бездіяльності одного з членів сім'ї, спрямованої на інших членів сім'ї, вчиненої з використанням наявної або створеної обставинами переваги

сили або влади, порушення особистих прав і свобод інших членів сім'ї, загрози їх життю і здоров'ю (фізичному і психічному), заподіяння їм страждань і шкоди.

Цікавими є дані щодо специфіки академічного мобінгу, який часто здійснюється засобами вербального, емоційного чи психологічного насильства. До найпоширеніших видів знущань в організаційному середовищі віднесено: підрив професійних якостей та компетентності, збільшення адміністративних обов'язків, збільшення обов'язків викладача, скорочення кількості досліджень та можливостей підвищити кваліфікацію, а також виключення жертви мобінгу із соціальних розмов, обмеження в інформації тощо. Підтверджено такі типи знущань, які зустрічаються в академічному організаційному середовищі: позиційне, контрпозиційне та ненавмисне позиційне знущання, що є поєднанням двох попередніх видів.

Отримані Сахаровою К.О. на констатувальному етапі дослідження дані щодо соціально-психологічної специфіки насильницької поведінки особистості були враховані при побудові і реалізації інтегрованої соціально-психологічної системи її запобігання у трансформаційному соціумі.

У четвертому розділі дисертації «Соціально-психологічні основи оптимізації процесу запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» авторкою визначено методологічні та змістовно-процесуальні засади інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі та наведено основні складові її ефективної реалізації.

Дисертанткою показано, що інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі була заснована на принципах диференційованого прогнозування, динамічної рівноваги, самоорганізації, структурування, ситуативної доцільності, діяльнісного опосередкування та містила діагностичний, настановно-інформаційний, змістовний (корекційно-формувальний) та моніторинговий етапи.

Авторкою підкреслено, що інтегрована соціально-психологічна система запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі

передбачала залученням психолого-організаційних технологій, активних соціально-психологічних методів навчання та допомоги, інтерактивних технік (як-от техніки опанування власної агресії та управління емоціями; розвитку асертивності та навичок ненасильницького спілкування; формування емпатії та толерантності як основи безпечного середовища тощо), які впливають на розвиток адаптивного потенціалу особистості, її просоціальних ціннісних орієнтацій, емоційної компетентності і дозволяють сформувати готовність до самозміни, спрямованої на самопізнання, саморозвиток, саморегуляцію, самоудосконалення у напрямку ненасильницької поведінки.

Слід наголосити, що рецензоване дисертаційне дослідження має вагоме теоретичне значення та безсумнівну практичну цінність, яка полягає, зокрема, у можливості використання методичного інструментарію при проведенні системних досліджень насильницької поведінки особистості в онто-, мікро- та соціогенезі; розробці принципів побудови і змісту інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі, через використання й інтеграцію інноваційних соціально-психологічних та інформаційно-комунікаційних психотехнологій; з'ясуванні складових ефективної реалізації запропонованої системи на рівнях соціального середовища, організації, цифрового простору, правовідносин.

Позитивної оцінки заслуговує те, що результати проведеного дослідження широко впроваджені в діяльність організацій та установ різного профілю.

Результати дисертаційного дослідження пройшли також належну апробацію на науково-практичних конференціях, форумах, круглих столах, вебінарах, семінарах-тренінгах, стажуваннях різного рівня, зокрема на міжнародних. Основні положення й висновки дисертаційної роботи представлено в 63 публікаціях авторки, з яких 1 одноосібна монографія, 4 розділи у колективних монографіях, 1 навчальний посібник, 30 статей у наукових фахових виданнях із психології (з них 2 статті – у наукометричній базі Scopus, 4 статті – у наукометричній базі Web of Science Core Collection); 27 публікацій – у збірниках матеріалів науково-практичних конференцій та інших виданнях.

Реферат повністю відображає концепцію та основні методологічні позиції дисертації, її зміст, теоретичні положення, емпіричні результати, висновки. У дисертації не виявлено академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації.

Аналіз тексту дисертації дає підстави вважати, що Сахарова К.О. на високому науково-методичному рівні спланувала та здійснила змістовне дослідження, зробила ґрунтовні висновки, які мають науково-теоретичне та прикладне значення. У цьому аспекті дисертантка проявила себе як успішна науковиця, спроможна запропонувати та перевірити нові форми і методи соціально-психологічної роботи.

Разом із цим, потрібно зазначити, що дисертація Сахарової К.О. не позбавлена деяких недоліків і положень, які можуть слугувати підставою для дискусії.

1. На нашу думку, окремої уваги з боку авторки мав би заслуговувати контекст, у якому гостинг перестає бути суперечливим явищем і стає виразно маніпулятивним інструментом. Йдеться про патерн, що поєднує гостинг із так званим бредкрамбінгом, та опис цього механізму, зокрема у термінах оперантного обумовлення.

2. Вагомим аспектом вивчення проблеми насильницької поведінки особистості вважаємо необхідність поглибленого аналізу авторкою системи побудови екологічних відносин батьків з дитиною, зокрема, вивчення того, як травма покинутого (або травма відчуженості), набута у дитячому віці, впливає на вибір аб'юзивної форми поведінки дорослою особистістю.

3. Авторка слушно вказує на роль спостерігачів у подоланні насильницької поведінки особистості, зокрема булінгу. Водночас, потребують розкриття механізми, що пояснюють пасивність спостерігачів у цьому процесі.

4. У четвертому розділі дисертації авторкою подано зміст, структуру та результати апробації інтегрованої соціально-психологічної системи запобігання насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі. Разом із тим, організаційно-методичні умови впровадження цієї системи у процес

професійної підготовки та перепідготовки фахівців, які мають працювати з зазначеною категорією осіб, висвітлено недостатньо.

Проте, наведені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертаційної роботи, яка має вагому наукову новизну, теоретичне та практичне значення для соціальної психології, психології соціальної роботи, а також для інших наукових галузей, що займаються дослідженням проблеми насильницької поведінки особистості.

Дисертаційне дослідження Сахарової К.О. за своїм змістом, науковим рівнем та оформленням є завершеним самостійним дослідженням, яке відповідає вимогам пп. 7, 8, 9 «Порядку присудження та позбавлення наукового ступеня доктора наук», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 1197 від 17.11.2021 р., що висуваються до докторських дисертацій.

Отже, вважаємо, що дисертація Сахарової К.О. на тему «Соціально-психологічні засади насильницької поведінки особистості у трансформаційному соціумі» є завершеною працею, в якій отримані нові науково обґрунтовані теоретичні та емпіричні результати вирішення означеної проблеми, а Сахарова Катерина Олександрівна заслуговує на присудження наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.05 – соціальна психологія; психологія соціальної роботи.

Офіційний опонент:

доктор психологічних наук, професор,

завідувач кафедри соціальної психології

Карпатського національного університету

імені Василя Стефаника

